

РОЗВІДКИ

*Олена Черненко,
Людмила Ясновська*

●

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

П. М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця XIX - початку XX ст. виділяється несправедливо призабута постать Петра Михайловича Добровольського - краєзнавця, археолога та музеєзнавця. Він народився 16 (29 за новим стилем) січня 1871 р. в Яриловичах Городнянського повіту (зараз Ріпкинський район Чернігівської області) в родині диякона. Початкову освіту здобув у Чернігівському духовному училищі, а потім вступив до Чернігівської духовної семінарії. Проте закінчити її П.Добровольському не поталанило. Матеріальна скрута, смерть батька та раннє одруження змусили 23-річного юнака достроково припинити навчання. П.Добровольський мав привабливу зовнішність і гарний голос. Спочатку він став псаломщиком чернігівської Іллінської церкви, потім витримав іспит на звання вчителя церковно-приходської школи, працював у Чернігівському повітовому земстві, Чернігівському сирітському притулку, служив у конторі Чернігівської губернської лікарні, Чернігівській духовній консисторії та Чернігівській міській думі.

Саме під час роботи у консисторії П. Добровольський зацікавився минулим рідного краю і особливо історією церкви. Починаючи з 1898 р., на сторінках "Черниговских епархиальных известий" з'являються публікації церковно-історичного змісту за його підписом. Він дослідив розписи Спаського собору, Єлецького монастиря, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки. У 1899 р. П.Добровольський був обраний членом Чернігівської губернської ученої архівної комісії (далі ЧГУАК), а в липні 1902 р. став керуючим справами (вченим секретарем) цієї установи¹.

У серпні 1902 р. П.Добровольський брав участь у роботі XII Всеросійського археоло-

гічного з'їзду в Харкові і відтоді захопився археологією. Спілкування з відомими вченими дозволило йому познайомитись з методами та прийомами археологічних досліджень. Вже у жовтні 1902 р. за його участю ЧГУАК ухвалила “Програму збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії”², а навесні 1903 р. постало питання про складання археологічної карти Чернігівської губернії.³

Передусім члени комісії стежили за проведенням земляних та будівельних робіт на території стародавнього Чернігова. Так, на засіданнях ЧГУАК докладно висвітлювався хід розкопок поблизу фортечного валу, проводились спостереження за будівництвом будинку дворянського пансіону. Особисто П.Добровольський доповів про розкопки адміністрацією Єлецького монастиря фундаментів церковної споруди XVII ст. в урочищі “Святому” та про знахідку надгробної плити біля південної стіни Борисоглібського собору⁴. У серпні 1903 р., завдяки особистим діям аматора, комісією були зупинені земляні роботи біля Борисоглібського собору, де під час риття котлована під ретирад було відкрито 16 кістяків.⁵ Завдяки активним діям П.Добровольського історія набула гучного розголосу, а його самого було звільнено з роботи в Казенній палаті. На ці події з обуренням відгукнувся відомий археолог М.Ф.Біляшевський на сторінках “Археологической летописи Южной Руси”⁴. І лише втручання єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія дозволило зупинити будівельні роботи. Внаслідок необережного ставлення землекопів та навмисного приховування знахідок, до комісії потрапило лише 14 речей, серед них 13 уламків та шматочків скляних браслетів, хоча деякі, за свідченнями, були “сняты с костей”. За пропозицією П. Добровольського, передбачалося речі сфотографувати та опублікувати в додатку до “Трудов” ЧГУАК. Про розвиток подій комісія сповіщала Імператорське Московське археологічне товариство (далі ІМАТ), отримавши вказівку “следить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомишь общество”.⁷

Очевидно, свої самостійні розшуки дослідник започаткував уздовж Халявинського шляху, що на північній околиці Чернігова, де в присутності А. П. Шелухіна та А. В. Верзилова дослідив курганне поховання дружинника з конем. На превеликий жаль, звіт про ці роботи не зберігся, існує тільки згадка про цю подію А. В. Верзилова.⁸

За постановою Підготовчого Комітету по влаштуванню у 1905 р. XIII Всеросійського археологічного з'їзду в Катеринославі ЧВГАК було доручено проведення організаційних заходів на території Північного Лівобережжя. Для виконання цього завдання комісія звернулась до Імператорської Археологічної Комісії (далі ІАК) з проханням надати на 1904 р. “відкриті листи” А.В.Верзилову та П.М.Добровольському для проведення розкопок у межах Чернігівської губернії. Серед перелічених об'єктів зазначалося і одне із літописних міст межиріччя пониззя Дніпра та Десни - літописний Оргощ.⁹

На тоді О. Шафонським, Філаретом Гумілевським та П. В. Голубовським була здійснена лише його географічна локалізація на околиці с. Рогощі.¹⁰ У травні 1904 р. П. Добровольський на городищі літописного міста уперше провів археологічні розшуки. Він відзначив, що “крепость имеет вид сплошного вала, насыпаного кольцом, т.е. почти правильной круглой формы”.¹¹ У західній частині валу, східній та центральній частинах майданчика городища були закладені шурфи. Роботи велись до материка (“нетронутый грунт”), а виявлені матеріали (залишки “старинной керамики, близкой к эпохе великокняжеской”, щелепи тура та інш.) засвідчили необхідність проведення археологічних

розкопок цього важливого в стратегічному відношенні населеного пункту Давньої Русі¹². Цікавою є згадка про знахідку селян в західній частині городища: “нашел в земле целый сруб старинного колодца; вынул (селянин - авт.) его из земли и устроил себе амбар”¹³.

Дослідник звернувся і до вивчення курганного некрополя літописного Оргоща, розташованого на західній околиці с. Табаївки. П. Добровольський одним із перших розглянув Рогощинсько-Табаївський комплекс як єдине ціле і зазначив, що між “Рогошинским городищем и Табаевскими курганами существует какая-то связь”.¹⁴ Табаївські кургани на той час вже досліджувалися М. О. Константиновичем (1873 р.) та В. Б. Антоновичем (1881 р.).¹⁵

У серпні того ж таки року дослідник у першій групі могильника, яка була частково зайнята цвинтарем, розкопав пошкоджені могилами 3 кургани з трупоспаленням на місці. На одному з кострищ було зафіксовано “несколько металлических окислых украшений от конской сбруи” (див. знімок внизу), що свідчило про поховання дружинника з конем. В урочищі Волотуха П. Добровольський провів дослідження 2 насипів, дотримуючись розробленої Д. Я. Самоквасовим методики розкопок курганів: “по срезанию пластами вершины кургана, аршин 1½ на треть высоты, далее раскопка производилась широким колодцем, вернее траншеей, приблизительно в величину образовавшегося среза, по намеченным четверугольником точкам. Земля снималась пластами”. На кострищах цих курганів зафіксовані “обрубок ручки бронзового сосуда (вудила)” та урна з кістками молодого барана (визначення зробив магістрант Санкт-Петербурзького університету В. А. Романов). Враховуючи, що матеріали з розкопок М. О. Константиновичем 1873 р. кургану “Довгий” були практично відсутні, П. Добровольський шляхом прокладання “продольной траншеи одновременно через весь курган, в направлении восток-запад” перевіряв насип і визначив, що курган вже дійсно досліджувався. Всі відкриті поховання були віднесені до IX-X ст.¹⁶ Подальші дослідження городища та посаду літописного Оргоща, його курганного некрополя, проведені Д. І. Бліфельдом у 1949 р. та В. П. Коваленком, О. П. Моцею, А. Л. Козаковим протягом 1981 і 1985 рр., підтвердили попередні висновки П. Добровольського.¹⁷

На XIII Всеросійському археологічному з'їзді в Катеринославі у 1905 р. дослідник виступив з рефератом про наслідки розкопок біля с. Рогощів. На жаль, речі з Табаївських курганів не були, як передбачалось, представлені на традиційній виставці Катеринославського з'їзду, а з'явилися в експозиції

виставки на XIV Всеросійському археологічному з'їзді в Чернігові у 1908 р.¹⁸ Звітуючись перед ІАК, П. Добровольський пояснив неможливість надіслати речі з досліджених ним курганів “в виду дальности пути и чрезвычайной ветхости и хрупкости предметов”, та й, на його думку, “предметы эти, насколько можно судить по трудам и изданиям Императорской Археологической Комиссии, настолько обыденны для нее, что

едва-ли могут представлять собою какой-нибудь существенный интерес на выставке”.¹⁹

У коло його інтересів потрапили і археологічні старожитності в околицях містечок Ічні, Гужівки, Мезина, Феськівки, Довжика, Мохнатина, Шестовиць та Юр'ївки, на дослідження котрих у 1905 р. були надані “відкриті листи”. На жаль, за невідомих обставин роботи не відбулися і видані “відкриті листи” були повернуті до ІАК.

Перебування на посаді керуючого справами комісії передбачало і піклування про музей цієї установи. Попередник П. Добровольського лишив музей не у найкращому стані.²¹ Археологічні матеріали не були каталогізовані, систематизувались лише за джерелами надходження, а інколи й ця інформація була відсутня. Але вже в січні 1905 р. Д. Яворницький, перебуваючи в Чернігові, відвідав музей ЧГУАК і “нашел редкие вещи и редкую любовь к предметам старины со стороны лиц, причастных к музею, главным образом со стороны П. М. Добровольского, вкладывающего всю свою душу в дело”.²²

Яскравою сторінкою життя та діяльності П. Добровольського став період підготовки та проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р. Будучи головою чернігівської делегації на Катеринославському з'їзді, він запропонував проведення чергового форуму науковців у стольному граді літописних сіверян.²³ Цю пропозицію підтримали П. С. Уварова та Д. Я. Самоквасов. Відтак, у 1906 р. було створено Чернігівське відділення Підготовчого Комітету по влаштуванню XIV Всеросійського археологічного з'їзду, яке очолив П. Добровольський. Головною турботою відділення була організація традиційної виставки старожитностей. Тодішня експозиція музею ЧГУАК не відповідала вимогам Московського Підготовчого Комітету. За усталеною традицією виставка з'їзду повинна була дати уявлення про місцеві старожитності, можливість вивчення матеріалів з різних регіонів та ілюструвати запропоновані реферати.²⁴ Для цього Комітет звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам'ятки старовини. Крім того, планувалось проведення пошукових експедицій та розкопок.²⁵ На жаль, експонати на виставку збирались повільно, а на експедиції не вистачало коштів.²⁶

П. Добровольський, що входив до виставочної комісії, особисто займався каталогізацією експонатів. Він систематизував їх за культурно-хронологічною приналежністю та джерелами надходження. Експозиція і каталог виставки були побудовані за принципом історичної послідовності епох. Доречно згадати, що каталог виставки був виданий напередодні з'їзду коштом Д. Я. Самоквасова.²⁷ Але його публікація ускладнювалась тим, що деякі особи (як висловилась П. С. Уварова, “по природной нашей русской беспечности”) надіслали колекції в останній тиждень, а деякі навіть у день відкриття виставки. Описи цих матеріалів довелось друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з'їзду.²⁸

Серед небагатьох предметів, що надійшли на виставку, були кістки мамонта та “довольно много кремневых осколков”, знайдених на подвір'ї садиби козака С. Кошеля у с. Мезині. Їх було надіслано до Чернігова місцевим священиком. На кістки звернув увагу П. Добровольський. За його ініціативою у жовтні 1907 р. на місці знахідки було проведено невеличкі розкопки. Проведені П. Добровольським роботи були згодом обстежені Ф. К. Вовком разом з С. І. Руденком, що надало йому можливість “предполагать в мезенской залежи настоящую палеолитическую стоянку на берегах Десны”.²⁹ Також з'ясувалось,

що методичний рівень цих досліджень був нижче усякої критики. Крім того, заклопотаний роботою в Чернігівському відділенні Підготовчого Комітету, дослідник не оприлюднив жодного повідомлення про проведені роботи. Про них згадав лише у некролозі П. Добровольського його соратник А. В. Верзилов.³⁰

І все ж таки в доповіді на XIV Всеросійському археологічному з'їзді, присвяченій підсумкам розшуків 1908 р., Ф. К. Вовк зауважив, що дещо раніше “благодаря заботам одного из членов предварительного комитета съезда (П. Добровольского. Авт.) ... была раскопана небольшая часть склона ...начали рыть траншею несколько ниже погребца, по направлению к церкви, в месте, где еще прежде были замечены кости мамонта. В этом месте сделана была небольшая прямоугольная выемка, метра на 1½ вглубь ската террасы³¹” (Рис.3). Саме розчистку розкопу 1907 р. і провів Ф. К. Вовк, визначивши характер культурного шару та геологічну ситуацію на місці знахідок. На превеликий жаль, у пізніших роботах ця послідовність порушується, і в традиційному викладі лишаються тільки останні події - обстеження Ф. К. Вовка у 1908 р.³² Лише останній дослідник Мезинської стоянки І. Г. Шовкопляс вказує на її відкриття у 1907 р., не називаючи імені першого дослідника.³³ Проте саме дослідження П. Добровольського привернуло до Мезина увагу фахівців та спонукало до подальшого вивчення. На прикладі цього дослідження можна стверджувати, що на початку ХХ ст. все ще переважав погляд на археологічні розкопки як на засіб отримання “старожитностей”.

Якщо розглядати розшуки П. Добровольського з цієї точки зору, то наслідки виправдали усі сподівання. Було знайдено “кости мамонта от нескольких скелетов”³⁴. Окрім цього, були зібрані кістки “допотопных животных”, які місцеві мешканці знаходили під час земляних робіт. Таким чином утворилась досить значна колекція, яку привезли до Чернігова пароплавом по Десні³⁵. Мезинські знахідки дійсно стали одними з головних експонатів виставки на XIV Всеросійському археологічному з'їзді, що “привлекали внимание не только членов съезда, но и посторонней публики”.³⁶ Згодом ця колекція (вона складалась переважно з кісток мамонта) зберігалась у музеї ЧГУАК. В сучасному музейному каталозі, складеному М. А. Попудренко, зазначається, що це речі з розкопок П. П. Єфименка 1910 р.³⁷

Відзначимо, що П. Добровольський не тільки займався організацією роботи з'їзду. Він зробив звітну доповідь про роботу Чернігівського відділення Підготовчого Комітету на відкритті з'їзду, зазначивши що “черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими ученый конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца”. На секційних засіданнях він виступив з доповідями: “Где находились старинные, несуществующие храмы Чернигова” та “Об Олеговом поле”, “О пещерах Елецкого монастыря”³⁸. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, дослідник зазначив, що Олегове поле знаходилось на місці сучасного йому села Льгов. Щодо Єлецьких печер, то, на його думку, це звичайні монастирські льохи і ніякого відношення до засновника Антонієвих печер вони не мали.

Після закриття XIV Всеросійського археологічного з'їзду всі нерозібрані музейні колекції перейшли у власність міста Чернігова. За активної участі П. Добровольського, Чернігівська міська дума вирішила створити із своїх колекцій історичний музей у пам'ять 1000-ліття першої літописної згадки про місто, і об'єднати його з музеєм ЧГУАК. Реорганізацію експозиції музею було закінчено восени 1909 р.³⁹

Останнім епізодом археологічної діяльності П. Добровольського можна вважати його участь як представника ЧГУАК в роботі Підготовчого Комітету по влаштуванню XV Всеросійського археологічного з'їзду в Москві.⁴⁰ Крім того, дослідник на одному із засідань комісії в березні 1910 р. висловив думку “о желательности исследования Любеча, одного из важнейших пунктов княжеского периода”.⁴⁰

Напружена праця під час підготовки та проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду підірвала здоров'я П. Добровольського. Після з'їзду він захворів і в серпні 1910 р. помер. На жаль, могила талановитого краєзнавця, археолога та музеєзнавця, чия наукова спадщина не втратила актуальності і сьогодні, не збереглася. Але ім'я його пам'ятають і шанують всі, хто вивчає культурну спадщину Чернігово-Сіверщини.

Джерела та література:

1. Верзилов А. В. Петр Михайлович Добровольский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі ЧГУАК) - Чернигов, 1911. - Вып. 8. - С. 195-204.
2. Труды ЧГУАК - Чернигов, 1904. - Вып. 5. - Отд. 1. - С. 33-66.
3. Там само. - С. 78.
4. Труды ЧГУАК - Чернигов, 1905. - Вып. 6. - С. 22, 24, 27.
5. Там само. - С. 78.
6. Беляшевский Н. Ф. Возмутительное дело в Чернигове об устройстве отхожего места в 15 аршинах от Борисоглебского собора // Археологическая летопись Южной Руси. - К., 1903. - № 5. - С. 314.
7. Труды ЧГУАК - Чернигов, 1905. - Вып. 6. - С. 33, 37; Древности Императорского Московского Археологического общества. - М., 1907. - Т. 21. - Протоколы. - С. 40-41.
8. Верзилов А. В. Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 69.
9. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук (далі ИИ МКАН). - Ф. 1. - Спр. 39. - Арк. 1-3.
10. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев, 1851. - С.; Филарет Гумилевский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 5. - С. 234; Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской губ. до 1300 г. // Труды XIII археологического съезда в Катеринославе 1905 г. // М., 1908. - Т. 2. - С. 29.
11. П. М. Добровольский. Село Рогоща (Черниговского уезда) - Чернигов, 1904. - С. 6.
12. Там само. - С. 8-9.
13. Там само. - С. 7.
14. П. М. Добровольский. Табаевские курганы (археологическая экскурсия). - Чернигов, 1905. - С. 1.
15. Н. А. Константинович. О курганах Черниговского уезда // Труды III археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. - К., 1878. - Т. 1. - С. 181, 183-184; Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 году Вл. Бониф. Антоновичем // Труды Московского Предварительного Комитета по устройству XIV археологического съезда. - М., 1906. - Вып. 1. - С. 32-33.
16. П. М. Добровольский. Табаевские курганы ... - С. 3-21.
17. Д. І. Бліфельд. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // Археологічні пам'ятки. - К., 1955. - Т. V. - С. 16-21; Коваленко В. П. Исследования летописных городов на Черниговщине // Археологические открытия 1981 года. - М., 1983. - С. 268; В. П. Коваленко, А. П. Моця. Работы Чернигово-Северской экспедиции // Археологические открытия 1985 года. - М., 1987. - С. 341; А. Л. Казаков, В. П. Коваленко. Отчет о разведочных работах на посадах летописных городов в междуречье Белоуса и Снова в 1986 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. - 1986/56. - С. 2-13; В. П. Коваленко, О. П. Моця. Літописний Оргощ // Роль раннях міських центрів в становленні Київської Русі. - Суми, 1993. - С. 16-18.
18. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. - Чернигов, 1908. - С. 12, 38.
19. О раскопках Черниговской Ученой Архивной Комиссии // Рукописный архив ИИ МКАН - Ф. 1. - Спр. 39. - Арк. 11 об.
20. Там само. - Арк. 11-11 об.
21. Труды ЧГУАК - Чернигов, 1904. - Вып. 5. - С. 6-7.
22. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды ЧГУАК - Чернигов, 1910. - Вып. 7. - С. 51.
23. Д. Я. Самоквасов. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. - М., 1916. - С. I.
24. Труды X археологического съезда в Риге 1896 года. - М., 1900. - Т. 1900. - Т. III. - Протоколы. - С. 30.

25. Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове - Чернигов, 1908. - С. 4.
26. Д. Я. Самоквасов. Раскопки северянских курганов... - С. V-VI.
27. Труды XIV археологического съезда в Чернигове. - М., 1911. -Т. III. - Протоколы. - С. 133.
28. Там само. - С. 132-133.
29. Ф. Волков. Палеолитическая стоянка в с. Мезине Черниг. губ. (предварительное сообщение) // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. - М., 1911. - Т. III. - С. 262.
30. А. В. Верзилов. Петр Михайлович Добровольский (биографический очерк) // Труды ЧГУАК. - Чернигов, 1911. - С. 201.
31. Ф. Волков. Палеолитическая стоянка... - С. 265.
32. Словник-довідник з археології. - К., 1996. - С. 394; О. О. Франко. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. - 1992. - № 2. - С. 115; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - К., 1990. - С. 456.
33. И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. - К., 1965. - С. 11-12.
34. Каталог музея (Черниговский соединительный исторический музей). - Чернигов, 1915. - С. 18.
35. А. В. Верзилов. Петр Михайлович Добровольский... - С. 204.
36. Н. К. Горгалов. Доклад о деятельности XIV археологического съезда в Чернигове 1-12 августа 1908 г. // Известия общества археологии, истории и этнографии. - Казань, 1908. - С. 8.
37. М. А. Попудренко. Археологічна колекція з розкопок Мезинської стоянки. Каталог. - Чернігів, 1973.
38. П. М. Добровольский. Об Олеговом поле // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. - М., 1911. - Т. III. - Протоколы. - С. 88; Його ж. О пещерах Елецкого монастыря // Там само. - С. 88; Його ж. Где находились старинные, не существующие ныне, храмы в г. Чернигове // Там само. - С. 112-113.
39. Каталог музея ... - С. IV.
40. Труды ЧГУАК - Чернигов, 1911. - Вып. 8. - С. 54.
41. Там само. - С. 67.

